

БАЛАБКО В. В.,
кандидат юридичних наук,
прокурор
(Відділ прокуратури Запорізької області)

УДК 343.2

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У статті розглядаються окремі питання протидії корупційній діяльності медичних працівників, а саме: розмежування злочинних порушень професійних обов'язків медичних працівників і злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Ключові слова: злочин, службовий злочин, корупційна діяльність, службова особа, медичний працівник, публічні послуги.

В статье рассматриваются отдельные вопросы противодействия коррупционной деятельности медицинских работников, а именно: разграничение преступных нарушений профессиональных обязанностей медицинских работников и преступлений в сфере служебной деятельности и профессиональной деятельности, связанной с предоставлением публичных услуг.

Ключевые слова: преступление, должностное преступление, коррупционная деятельность, должностное лицо, медицинский работник, публичные услуги.

The article deals with separate issues of counteracting the corruption of medical workers, namely: the delineation of criminal violations of the professional duties of medical workers and crimes in the field of service activities and professional activities related to the provision of public services.

Key words: crime, official crime, corruption activity, official, medical worker, public services.

Вступ. Нині в Україні значна кількість злочинів вчиняється медичними працівниками. Зазначеним працівникам притаманна стійка, багаторічна професійна корпоративність. Злочини у цій сфері мають високу латентність.

Питання протидії корупційній діяльності медичних працівників, а саме: розмежування злочинних порушень професійних обов'язків медичних працівників і злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, і після оновлення вітчизняного антикорупційного законодавства у 2014 р. є одними з найбільш дискусійних у правозастосуванні.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення розмежування злочинних порушень професійних обов'язків медичних працівників і злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, визначення пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України із досліджуваного питання і сучасної практики його застосування.

Результати дослідження. У розділі II Особливої частини КК України (далі – КК) передбачено низку статей, які покликані забезпечити кримінально-правову охорону життя і здоров'я людини від злочинних порушень професійних обов'язків, які вчинені медичними

працівниками: «Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою» (ст. 131 КК), «Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншою невиліковною хвороби» (ст. 132 КК), «Незаконне проведення абортів» (ст. 134 КК), «Ненадання допомоги хворому медичним працівником» (ст. 139 КК), «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником» (ст. 140 КК), «Порушення прав пацієнта» (ст. 141 КК), «Незаконне проведення дослідів над людиною» (ст. 142 КК), «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів та тканин людини» (ст. 143 КК), «Насильницьке донорство» (ст. 144 КК), «Незаконне розголошення лікарської таємниці» (ст. 145 КК).

Водночас розділом XVII Особливої частини КК України передбачені злочини, вчинені у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, суб'єктами яких можуть бути й медичні працівники, зокрема: «Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364 КК), «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 364-1 КК), «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365-2 КК), «Службове підроблення» (ст. 366 КК), «Службова недбалість» (ст. 367 КК), «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368 КК), «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 368-3 КК), «Підкуп особи, яка надає публічні послуги» (ст. 368-4 КК), «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» (ст. 369 КК), «Провокація підкупу» (ст. 370 КК) [1, с. 315–330, 844–892].

Передусім зауважу, що є медичні посади, обіймання яких робить особу службовою (загальноприйнятій термін). Хоча, вважаю, більш доцільно було б вживати термін «посадовою особою». Таку позицію підтримує багато вчених, зокрема М. Коржанський, П. Воробей, В. Лень.

Так, медичні працівники, які працюють у державних та комунальних установах та обіймають у них певні посади (наприклад, головний лікар лікарні, завідувач (терапевтичним, хірургічним, урологічним, кардіологічним тощо) відділенням у лікарні, старша медична сестра), відповідно до своїх службових обов'язків та посад можуть вчиняти дії, які мають організаційно-розпорядчий або адміністративно-господарський характер та, відповідно, виступати при цьому як службові особи. Зокрема, завідувач відділенням у лікарні організує та керує роботою свого відділення, старші медичні сестри відповідають за роботу середнього та молодшого медичного персоналу. Така діяльність має службовий характер, у зв'язку з чим за різні зловживання медичні працівники можуть нести кримінальну відповідальність за вчинення службових злочинів.

Аналогічної позиції дотримуються і інші дослідники. Так, стверджується, що медичні працівники є службовими особами, якщо вони обіймають керівні посади (головний лікар, завідувач відділенням, їх заступники), а також виконують обов'язки чергового лікаря. Перші виконують відповідні функції постійно, а черговий лікар – тимчасово. Також службовою особою є старша медична сестра, оскільки вона організує роботу медичного персоналу середньої ланки. Необхідно відрізнити службову діяльність окремих осіб, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, від суто професійної (виробничої) їхньої діяльності, коли вони не здійснюють вказані функції та, відповідно, не виступають як службові особи [1, с. 879; 2, с. 59–62; 3, с. 117–119; 4, с. 108; 5, с. 50; 6, с. 103–104; 7, с. 432–433, 471].

У таких випадках, як ненадання медичної допомоги, неналежне виконання своїх професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, незаконне проведення абортів, неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи ВІЛ чи іншою невиліковною інфекційною хворобою тощо, медичні працівники, незалежно від обійманих посад, мають нести кримінальну відповідальність за вчинення злочинних порушень своїх професійних обов'язків, а не за вчинення службових злочинів. Вказане стосується, наприклад, таких випадків: головний лікар лікарні, який є хірургом за фахом, під час оперування хворого здійснює професійні лікарські функції; завідувач відділенням, який є

терапевтом або кардіологом за фахом, оглядає хворого, ставить йому діагноз, а в подальшому здійснює його лікування; завідувач гінекологічним відділенням, який є за фахом лікарем-акушером-гінекологом, проводить аборт.

Традиційно у кримінальному праві не визнавались службовими особами ті працівники, які виконують суто виробничі, професійні функції (наприклад, лікар ставить діагноз, здійснює обстеження, лікування, проводить операцію). Водночас варто звернути увагу на те, що в судовій практиці колишнього СРСР (а так само України) за вчинення службових злочинів до кримінальної відповідальності притягувались особи, діяльність яких характеризується різноманітністю і включає в себе виконання не лише виключно професійних обов'язків, а й обов'язків організаційно-розпорядчого характеру. Суб'єктом одержання хабара та інших службових злочинів визнавались, зокрема, лікарі – у разі зловживання повноваженнями, пов'язаними з видачею листків тимчасової непрацездатності, участю в роботі призовних комісій і проведенням медико-соціальної експертизи.

Водночас у нашій доктрині ставав дедалі популярним такий погляд: під час визнання тієї чи іншої особи службовою не має братись до уваги такий критерій, як повноваження вчиняти по службі юридично значущі дії, що породжують виникнення, зміну або припинення правовідносин. Стверджувалось, що саме з метою недопущення поширювального тлумачення ознак кримінально-правового поняття службової особи законодавець у КК України 2001 р., по-перше, розширив коло документів, які надають права або звільняють від обов'язків і які виступають предметом злочину, передбаченого ст. 358 КК, і, по-друге, передбачив у ст. 354 КК відповідальність за отримання шляхом вимагання неправомірної вигоди працівником державного підприємства, установи, організації, який не є службовою особою, або особою, яка працює на користь підприємства, установи чи організації.

В юридичній літературі висловлювались й інші аргументи на користь невизнання згаданих професіоналів службовими особами. Зазначалось, що оформлення різноманітних документів (крім, власне лікувальних дій) включається в професійну діяльність лікаря.

Так, на думку В. Глушкова, рядові медичні працівники (лікарі, фельдшери, медичні сестри тощо) під час виконання своїх професійних обов'язків із надання медичної допомоги хворим не виконують ані організаційно-розпорядчих, ані адміністративно-господарчих обов'язків, притаманних службовим особам. Розпорядження, які вони віддають у таких випадках, спрямовані на здійснення суто професійних функцій із лікування хворих [8, с. 50, 127]. Наголошувалось і на тому, що пацієнт та його роботодавець – не підлегли по службі лікарю, який видає листок тимчасової непрацездатності, а тому визнання організаційно-розпорядчими функцій, здійснюваних у таких правовідносинах, не має законного підґрунтя [9, с. 58; 10, с. 191–209].

П. Андрушко вважає, що, оскільки лікарі здійснюють свою діяльність на підставі законів, а не наказів, розпоряджень від правомочних органів чи осіб, не можна погодитись із визнанням лікарів службовими особами у зв'язку зі вчиненням ними юридично значущих дій. Адже юридично «значущі» дії можуть вчинюватись будь-якою особою, зокрема, у разі укладення нею цивільно-правових угод [11, с. 390, 400].

Однак, всупереч викладеним вище аргументам, а також роз'ясненням, наведеним у п. 1 ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» (зокрема про те, які саме обов'язки мають розцінюватись як організаційно-розпорядчі), у правозастосовній практиці України до набрання чинності ЗУ від 7 квітня 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» [12] тривала практика засудження за вчинення службових злочинів осіб, які не обіймають адміністративних посад в установах охорони здоров'я (головний лікар, завідувач відділенням тощо), але професійна діяльність яких включає в себе оформлення та видачу різного роду документів. Таку позицію практики, вочевидь, можна пояснити тим, що медицина належить до корумпованих сфер життєдіяльності нашого суспільства.

Невизначеність на законодавчому рівні з питання про кримінально-правовий статус лікаря залишається і після оновлення кримінального та антикорупційного законодавства України, зокрема після того, як набрали чинності закони України «Про внесення змін до де-

яких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 7 квітня 2011 р., «Про національне антикорупційне бюро України» від 1 жовтня 2014 р., «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р.

Легальні визначення поняття «службова особа» (ч. 3 ст. 18 КК, п. 1 примітки до ст. 364 КК) містять вказівку на виконання організаційно-розпорядчих функцій, у зв'язку з чим продовжує стояти питання про визнання професіонала, уповноваженого на вчинення юридично значущих дій (крім того, хто здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг), службовою особою як суб'єктом, зокрема, злочину, передбаченого ст. 368 КК, або службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми як суб'єктом, зокрема, злочинів, передбачених ч.ч. 3, 4 ст. 368-3 КК.

Звичайно, варіантом вирішення розглядуваної кримінально-правової проблеми могло б стати таке тлумачення органами судової влади організаційно-розпорядчих функцій, яке б (на відміну від роз'яснення, наведеного в абз. 3 п. 1 ППВСУ «Про судову практику у справах про хабарництво») не зводило зазначені функції, зміст яких, як і раніше, не розкривається законодавцем, лише до керівництва службовою діяльністю підлеглих чи певною галуззю або ділянкою роботи. За такого підходу лікарі у певних ситуаціях визнаватимуться службовими особами (службовими особами юридичних осіб приватного права).

Так, на думку М. Хавронюка, службовими особами юридичних осіб приватного права варто визнавати як осіб, які обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій, на підприємствах, в установах чи організаціях, які не є державними чи комунальними або прівірвняними до останніх, так і осіб, які виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції за спеціальним повноваженням. Серед різновидів службової особи юридичної особи приватного права (ч.ч. 3, 4 ст. 368-3 КК) науковець виділяє, зокрема, службову особу лікувального закладу недержавної і некомунальної власності [13, с. 75, 237–238]. Серед службових осіб юридичних осіб публічного права М. Хавронюк виділяє й головних лікарів, їх заступників і начальників відділень медичних закладів державної та комунальної форми власності [13, с. 59].

Однак варто спробувати змінити ситуацію на краще у законодавчому порядку, через що привертає до себе увагу КК Білорусі. Згідно з п. 4 ст. 4 цього КК, службовими особами (крім тих, хто виконує організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські обов'язки) визнаються й ті особи, які у встановленому порядку уповноважені на вчинення юридично значущих дій [14, с. 77–78].

Цікавий варіант вирішення розглядуваної проблеми на законодавчому рівні містить ст. 318 КК Швейцарії «Неправдиве лікарське свідоцтво». Відповідно до цієї норми, встановлено відповідальність лікарів, зубних лікарів, ветеринарних лікарів та акушерів, які умисно видають неправдиве свідоцтво, що призначене для пред'явлення до відповідного органу або для отримання незаконної вигоди або може порушити важливі та справедливі інтереси третьої особи. Якщо при цьому особа вимагала особливу винагороду, прийняла її або відповідну обіцянку, вона карається більш суворо [15, с. 162–164, 275–277].

Щоправда, запозичення такого припису неминуче породжує питання, чи не ламатиме цей крок відображену у Розділі XVII Особливої частини чинного КК концепцію службових злочинів, які за своєю юридичною природою є не професійними, а управлінськими. Наукова проблема, безумовно, є, однак кричущі життєві реалії вимагають адекватних законодавчих змін. На їх користь вказує і позиція вітчизняного законодавця, який криміналізував окремі діяння осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, – аудиторів, нотаріусів, експертів, оцінювачів тощо (ст. 365-2 «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги»; ст. 368-4 «Підкуп особи, яка надає публічні послуги»).

Розглянемо питання про можливість віднесення лікарів до осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. Законодавець прямо не вказує на цих осіб (на відміну, наприклад, від аудитора, нотаріуса, експерта) як на суб'єктів злочинів у ст.ст. 365-2 та 368-4 КК.

Зокрема, у п.п. б. п. 2 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. законодавець безпосередньо не визначає лікарів як осіб, які надають публічні послуги (зазначивши особами, які надають публічні послуги аудиторів, нотаріусів, приватних виконавців, оцінювачів, а також експертів, арбітражних керуючих, незалежних посередників, членів трудового арбітражу, третейських суддів під час виконання ними цих функцій та інших осіб, визначених законом) [16].

Ані в КК України, ані в регулятивному законодавстві не міститься визначення поняття «публічні послуги».

Залишення відкритого переліку осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, а так само відсутність у КК легальної дефініції поняття «публічні послуги» ускладнюють віднесення до розглядуваної категорії суб'єктів злочинів осіб, прямо не вказаних у відповідних статтях КК.

Отже, обмежувальним викладенням основних позицій із цього приводу.

Так, на думку М. Хавронюка, особами, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але які надають публічні послуги, крім осіб, які прямо перелічені у нормах КК, є особи, для яких є характерною сукупність таких ознак: 1) вони працюють в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, державних чи комунальних підприємствах, установах, організаціях або інших підприємствах, установах, організаціях, які фінансуються з державного чи місцевих бюджетів і 2) коштом державного бюджету чи місцевих бюджетів професійно виконують повноваження щодо надання публічних послуг. Такими особами можуть бути, зокрема, працівники закладів охорони здоров'я [17, с. 1068–1069].

Якщо сприйняти цей підхід, то є підстави лікарів відносити до осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, – за умови, що вони є працівниками державних та комунальних закладів охорони здоров'я або працівниками приватних закладів охорони здоров'я, якщо діяльність цих закладів фінансується коштом державних та (або) місцевих бюджетів.

Водночас у своїх подальших дослідженнях М. Хавронюк зазначає, що у разі визнання суб'єктом злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 368-4 КК, особи, прямо не віднесеної законодавцем до числа тих, хто надає публічні послуги, таке рішення правозастосувача має аргументуватись у процесуальних документах. При цьому законодавчий зворот «іншою особою, яка провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг», має тлумачитись обмежувально, адже усі сумніви тлумачаться на користь особи, діяння якої кваліфікується, а законодавство не містить чіткого визначення поняття «публічні послуги»; згідно з п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону «Про запобігання корупції» віднесення інших осіб до тих, хто надає публічні послуги, має бути визначено законом. Із цього, на думку науковця, випливає негативна відповідь на питання про віднесення до числа осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, наприклад, лікарів під час оформлення ними листків тимчасової непрацездатності [13, с. 243–244].

Детально проаналізувавши положення регулятивного законодавства, П. Андрушко пропонує доповнити ст. 365-2 КК приміткою, у п. 1 якої зазначити, що під публічними послугами у статтях 365-2 та 368-4 КК розуміються, зокрема, медичні послуги [18, с. 326]. Показово, що науковець, вважаючи медичні послуги різновидом публічних, не пов'язує їх із формою власності того чи іншого закладу охорони здоров'я, як і з його фінансуванням.

На думку науковців О. Джужі та А. Савченка, у контексті аналізу ст. 365-2 КК України публічні послуги характеризуються такими ознаками: вони спрямовані на захист чи забезпечення умов реалізації суспільних інтересів, прав та інтересів фізичних або юридичних осіб; породжують наслідки правового характеру; порядок і форма їх надання визначені державою чи органом місцевого самоврядування. Публічними послуги можуть вважатися, зважаючи на те, що:

- вони є загальнодоступними і тому надаються на звернення будь-якої особи;
- правом їх надання осіб, які здійснюють певну професійну діяльність, наділяють органи держави чи місцевого самоврядування;

– на відміну від суто професійних, ці послуги мають юридично значущий характер, оскільки підтверджують чи посвідчують певні події, явища або факти, які породжують чи здатні породити наслідки правового характеру;

– під час надання таких послуг зазначені особи здійснюють організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції, але не належать при цьому до службових осіб чи найманих працівників юридичних осіб публічного і приватного права.

При цьому одними з найбільш поширених видів послуг вважаються, зокрема, послуги у галузі охорони здоров'я [1, с. 855, 862].

Науковці з Національної академії прокуратури України у контексті аналізу ст.ст. 365-2, 368-4 КК визначають публічні послуги як послуги: що безпосередньо породжують наслідки правового характеру, спрямовані на реалізацію прав та законних інтересів фізичних або юридичних осіб; порядок та форма надання яких визначаються державою чи органами місцевого самоврядування у відповідних нормативно-правових актах або угодах; що надаються особами, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування. До публічних послуг, за умови, що вони безпосередньо тягнуть за собою правові наслідки, належать, зокрема, медичні послуги [19, с. 16–36].

Висновки. Отже, проаналізувавши викладені погляди, вважаю більш обґрунтованою останню з наведених позицій, оскільки в сучасних умовах поняття «публічні послуги» навряд чи правильно ставити у залежність від диференціації форм власності закладів охорони здоров'я. До того ж, як зазначалось вище, законодавство не містить чіткого визначення поняття «публічні послуги», яке фактично є оціночним.

Тому вирішити позначену проблему, вважаю, можна шляхом доповнення ст. 365-2 КК України приміткою, в якій дати визначення понять «публічні послуги» та «особи, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг».

Постає, однак, питання, чи доречно визначати в кримінальному законодавстві поняття, які за своїм змістом і галузевою належністю є, скоріше за все, адміністративно-правовими. На мою думку, законодавець у такому разі має використовувати поняття, які нині достатньою мірою розроблені наукою адміністративного права та мають закріплення в адміністративному законодавстві (наприклад, адміністративні послуги). Якщо ж в регулятивному (за таких умов – адміністративному) законодавстві відсутнє необхідне поняття, яке охоплюватиме всі потрібні кримінально-правові аспекти, доцільно вдатися до певної деталізації, наприклад, перелічити в статті Особливої частини КК усі категорії осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг.

Список використаних джерел:

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін.] ; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. – К. : Юрінком Інтер, 2017. – 1104 с.
2. Аснис А.Я. Уголовная ответственность за служебные преступления в России / А.Я. Аснис. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2004. – 396 с.
3. Волженкин Б.В. Служебные преступления / Б.В. Волженкин. – М. : Юристь, 2000. – 368 с.
4. Павлова Н.В. Уголовно-правовое регулирование медицинской деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; уголовно-исполнительное право» / Н.В. Павлова. – М., 2007. – 201 с.
5. Попов Н. За профессиональную ошибку медицинский работник уголовной ответственности не несёт / Н. Попов // Социалистическая законность. – 1987. – № 2. – С. 49–50.
6. Хашев В.Г. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально-виконавче право» / В.Г. Хашев. – Дніпропетровськ, 2007. – 259 с.
7. Чеботарьова Г.В. Кримінально-правова охорона правопорядку в сфері медичної діяльності : [монографія] / Г.В. Чеботарьова. – К. : КНТ, 2011. – 616 с.

8. Глушков В.А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В.А. Глушков. – К. : Вища школа, 1987. – 198 с.
9. Гук О. Суб'єкт службових злочинів / О. Гук // Радянське право. – 1986. – № 12. – С. 55–58.
10. Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України : [монографія] / Р.Л. Максимович. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 304 с.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : У 2 т. – Т. 1 / [за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка]. – [3-тє вид. перероб. та допов.]. – К. : Алерта ; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. – 964 с.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : Закон України від 7 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3207-17>.
13. Настільна книга детектива, прокурора, судді : коментар антикорупційного законодавства / за ред. М.І. Хавронюка. – К. : ВД «Дакор», 2016. – 496 с.
14. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Принят Палатой представителей 2 июня 1999 г. Одобрен Советом Республики 24 июня 1999 г. / Предисловие проф. Б.В. Волженкина ; Обзорная статья А.В. Баркова. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 474 с.
15. Уголовный кодекс Швейцарии / Научное редактирование, предисловие и перевод с нем. канд. юрид. наук А.В. Серебрянниковой. – СПб : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 350 с.
16. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
17. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. та допов. – К. : Юридична думка, 2012. – 1316 с.
18. Андрушко П.П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України / П.П. Андрушко. – К. : Атіка, 2012. – 332 с.
19. Методичні рекомендації з питань кваліфікації корупційних злочинів, передбачених ст.ст. 364-1, 365-1, 365-2, 368-2, 368-3, 368-4, 369-2 КК України / О.Г. Кальман, В.М. Куц, Я.О. Триньова, Н.М. Ярмаш. – К. : Національна академія прокуратури України, 2012. – 46 с.

